

A vitorlatermesztű

– Emlékek Csoóri Sándortól –

„Csoóri Sándor vitorlatermesztű. Összehuttyan, ha nem fúj a szél. Amit leginkább ő kelt a csöndességében is konok, viharos szellemiségével, egyik duk-duk affért a másik után zúdítva közibénk, úgy értem, javunkra, s a mindenkori hatalmi önkény bosszúját kiváltva” – ki más, mint Sütő András jellemezte így a 75. születésnapján a valahol a „térkép mögé utalt magyar régiókban” „mindeneskedő”, „sürgősségileg is” keresett „kivételes” barátját. Akire alig egy évvel később az a szomorú kötelesség várt, hogy búcsút vegyen tőle a koporsójánál, Illyés Gyulához méltó rangú írónak, a nyelv „lángelméjének” nevezve őt. És különös észjárású embernek, akinek a viselkedése, beszédstílusa hamarabb foglalkoztatta tán, mint a művei, melyeket megismerkedésük idején, az ötvenes évek közepén, 1954 augusztusának végén nem is ismerhetett. A gyászbeszédet követő írásában, a *Belső anyaországban* a halál vagy a temetés után, „a harmadik napon” az első találkozásukat felidézve eszmél rá arra, hogy mint először, később is, valahányszor együtt voltak-lehettek, Sütőnek mindig „akadt egy olyan mondata, amelyet csak ő mondhatott egyedül, senki más”. És csodálkozik: habár Zámolyon meg a Pápai Református Kollégiumban fogalmazni „valamennyire” ő is megtanult, mondatainak „sose volt olyan szép taraja és furcsasága”, mint a nagyenyedi Bethlen Kollégium volt diákjének. „Gondosan és kimérten beszélt mindig – jellemzi a jellegzetességeket –, mint ahogy a karót hegyezik, de ilyenkor mindig elröppent az ember mellett egy-egy kunkori forgács.” Azon túl, hogy ennek a gondolatnak is van ám hullámváza s taraja, furcsa vallomás következik: a büszkeség megvallása. A hetvenes évek óta felnézett Sütőre, mondja, azaz becsülte munkáit, elégedetté tették sikerei, jóleső érzés töltötte el, hogy egymáshoz tartoznak. „Büszke voltam, mert minden szemvillanásával és csakazértisével művelten volt magyar, tisztességes, falusi parasztnak fia, akár csak én, s ha mind a négy égtáj felől egyszerre próbálták is korlátozni, hamarosan fölfedezett egy ötödiket, s az ötödik szalmaszálat, hogy abba kapaszkodjék bele” – szemléletes sorskivonat. Tökéletes jellemzés. És: önjellemzés.

MÁRKUS BÉLA (1945) a Debreceni Egyetem nyugalmazott docense. Utóbbi kötete: *Ágh István* (2015).

A merszet, egyszerre szólni Csoóri Sándorról és Sütő Andrásról, a művészről és főként az emberről, annak a több mint negyven évnek a személyes tapasztalatai vagy inkább, élményei táplálják, amelyet szerencsém folytán a közelükben tölthettem. Ha ritkábban a társaságukban, mint még szerencsésebb barátaim, akkor is a vonzásukban, keringve körülöttük mint a bolygók. Olykor céltalanul, gyakrabban céllal. Élvezni, csak úgy, vitorlatermeszetük lobogását, szellemüket és szellemességüket, karósan éles véleményüket egyszer, tréfás, élcelődésre, ugratásra kész kedvüket máskor. Tudálékoskodás nélküli tudásukat, messze a magamutogatás, a „fennforoghatás” hiúságától. A Bartók példáját idéző Ilylyéssel mondhattuk volna – kellett volna mondanunk – nekik, külön-külön: „te bennünket növesztel, azzal, / hogy mint egyenlőkkel beszélsz velünk”. Nem-hogy nem tartatták a komor, tisztos távolságot, a tiszteletlen közelséget is mosollyal fogadták. És biztató derűvel, ha a cél visszatérően egy volt: kéziratot szerezni tőlük. Verset, esszét, drámát, filmforgatókönyvet, mindegy, mit – a közlés szándékával. A fórum pedig, a megjelenés helye: az *Alföld*, Debrecen folyóirata. Jelentős és fontos, országos érdeklődést kiváltó „közleményeik” nagyjából ugyanabban az időben láttak napvilágot itt, az 1975-től a rendszerváltozásig eltelt másfél évtized során. Ez idő tájt gyakori vendégei voltak a város különböző rendezvényeinek, film- és színházi bemutatóknak, irodalmi napoknak, író-olvasó találkozókknak, könyvheti megnyitókknak, dedikációknak.

Csoóri Sándor épp egy ilyen alkalommal, 2004-ben a könyvhét itteni megnyitóján beszélt arról, mit jelentett számára a város, hogy gondol vissza – mint az a *Tizenhét kő a parton* című kötetében olvasható – a jelenkori Debrecen „utolsó tízvalahány évére”. Hogy a korábbiakra, tehát az 1990 előtti időkre miképp, azt ettől elválasztva, tehát az idő folyását két szakaszra vágva adta elő.

Ama tízvalahány esztendő már-már Szabó Magdához illő lelkesültséggel idézte s részletezte. Már Pápán, kisdiaikként egyszerűen testvérvárosnak érezte Debrecent, noha még nem látta Nagytemplomát, ősi kollégiumát, ennek könyvtárát – mondta, megtoldva a számára még fontosabbal: kezdő író korában „ebben a városban kaptam a legerősebb érzelmi támogatást az olvasóktól”. Akárhányszor eljött ide verset mondani s az irodalom nyelvén politizálni, itt mindig megteltek a termek diákokkal, tanárokkal, orvosokkal, polgárokkal – folytatta, egy nyolcvanas évek végi élményét nagyítva ki: „Emlékszem egy olyan nagyfeszültségű irodalmi találkozóra az Egyetemen, hogy kis híján megindult velünk az egész ház, akár egy óceánjáró hajó.” Mindegyik tanterem kicsinek bizonyult volna, annyian gyűltek össze, nemcsak az egyetemről, hanem a városból is meghallgatni, ezért kellett az aulát megnyitni – a szervező és beszélgető társ, a professzor barát, Görömbei András számára a köz dolgában való tájékozódás és tenni akarás, az összefogás és az egyetértés példajaként maradt meg ez a valóban feledhetetlen, több órás együttlét. Betetőzése, csúcspontja annak a kapcsolatnak, amely – ismét Csoóri megnyitó beszédét citálva – ehhez „a magyarság ízével, zamatával, eredetiségével dúsított levegőjű” városhoz kötötte, s nyitánya, kezdete annak a másiknak, amely majd a *Hitel* főszerkesztőjeként Görömbei

Andráshoz mint megbízhatóbb kollégájához, általa választott főmunkatársához kapcsolja mindhalálig.

Baráti viszonyuk kezdete voltaképpen Csoóri Sándor és az *Alföld* viszonya megváltozásának a határköve. Fellapozva a folyóirat hatvanas évek végi és hetvenes évek eleji számaint, nincs jele, hogy a folyóirat szerette volna a költőt, esszéírót a munkatársai között tudni. Ami azért különös, mert nemcsak az emlékezet őrzi azokat a beszélgetéseket, amelyek egy-egy olyan Kósa Ferenc rendezte film, mint az 1965-ös *Tízezer nap* vagy az 1970-es *Ítélet* premierje után az akkor nagyszámú közönséget vonzó, Veress József vezette városi Filmklubban zajlottak, a „triumvirátus”, azaz Kósa, Sára Sándor és Csoóri részvételével, hanem dedikációk is tanúsítják az utóbbi jelenlétét. Az első dedikáció 1969-ből való: a *Faltól falig* belső címlapjára tőle szokatlan módon, dátum nélkül és egy monogrammal ezt jegyzi be: „Cs. Nagy Ibolyának, őszinte rokonszennvel Csoóri Sándor, és Márkus Bélának is. Cs. S.” Ehhez az ajánláshoz az emlékezet helyett a huncut képzelet legalább két jelenetet állít be. Az egyikben az író azért told oda még egy „is”-t is, mert megtudja, a nevezett (férj)fiú is őszinte rokonszennvel viseltetik (kell, hogy viseltessék) a hölgy iránt, hiszen a felesége. A másikban az addig háttérben meghúzódó ifjú hirtelen előre tör, kérve kéri, az ő neve is örökíttessék meg. Ez utóbbi változat látszik meggyőzőbbnek, mert legközelebb – vagy ugyanakkor? hiszen itt sem szerepel dátum – a *Kubai napló*ba már ezt írja be: „Márkuséknak: Ibolyának, Bélának, szeretettel Csoóri Sándor.” És még van egy a folyóirattal kialakult kapcsolat előtti dedikáció, a *Párbeszéd, sötétben* lapján, az időpontot is jelezve:

„Márkus Bélának, 'párbeszédeinkre' is emlékezve, barátsággal, Csoóri Sándor. 73. VI. 3.”

A szégyen, szégyenem foszlányokat ugyan, de megőrzött ezekből a dialógusokból: mint általában, nem az időt, hanem a helyszínt rögzíti pontosabban emlékezetem. Így – mint később, máskor is – igazít el az ajánlás, mégpedig Püspökladány felé. Ahová egy könyvheti rendezvényre a friss kötetes költőt mint a *Hajdú-bihari Napló* különböző – film-, könyv-, színházi – kritikákat is író munkatársa kísérhettem el, a találkozó „levezetésének” feladatával. Ekkor, nem úgy, mint később annyiszor, amikor szinte kérdezni sem kellett, és már mondta a magáét, a meggyőződése és a mások, a közönség meggyőzése szerint valót – ekkor a beszélgetés ahelyett, hogy kialakult volna, bonyolódott. Az a kínos és valótlan állításom bonyolította, miszerint a *Tűztánc* nemzedék tagjai közé sorolható, amit a legkevésbé sem indulatosan, de azonnal helyre igazított, mondván, az 1958-ban megjelent antológiához nem volt semmi köze, annál több a hat évvel később kiadott *Tiszta szigorúsághoz*, az ebben vele együtt szereplő szerzőkhöz. Rémlik – mert hisz a találkozóról visszafelé tartva, a gépkocsi „zárt nyilvánossága” előtt még részletesebben taglalta a két gyűjtemény szemléletének különbségeit –, valahogy úgy próbáltam menteni tudatlanságomat, hogy azokat a költőket soroltam, akik mindkét kötetben helyet kaptak. Györe Imrét,

Kalász Mártont, Ladányi Mihályt, Mezei Andrást, Nyerges Andrást és hát, persze Garai Gábort és Váci Mihályt, a korszak ünnepeit. Rémlik az is, hogy ő pedig a *Tűztáncból* hiányzókat, a *Tiszta szigorúságban* viszont hang- vagy fajsúlyosan jelen levőket nevezte meg, Csukás Istvántól Fodor Andrásón át Orbán Ottóig, Szécsi Margitig és Tornai Józsefig. Összegzésül valami olyasmiben láttam a két válogatás közötti különbséget, hogy az egyikben szereplők a számukra adott (társadalmi-történelmi) helyzetet szerették (volna) tisztán látni és szigorúan megítélni, a másokban pedig körüllobogták lelkesültségükkel, felhevített reményeikkel.

De lehet, hogy antológiabeli társai közül Baranyi Ferenc, Bihari Sándor vagy Kiss Dénes nevét is említette – azokét, akik ugyanebben az esztendőben novemberben az *Alföld* Csokonai-emlékszámának szereplői voltak, sokakkal, például Rába Györggyel, Rákos Sándorral, Takáts Gyulával, Vas Istvánnal vagy Vihar Bélával és a debreceniekkel, Kiss Tamással, Niklai Ádámmal együtt vallottak a város szülöttjéről. Csoóri hiánya úgy is felfogható és értelmezhető, hogy a várossal már kialakult valamiféle kapcsolata, a folyóirattal viszont még nem.

Az első jelre 1975 szeptemberéig kell várni. Ekkor három versét közli a lap, egészen biztosan és nem csak feltételezhetően úgy, azzal sikerült megnyerni a költőt, hogy ugyanebben a számban fog megjelenni az esszéiről, esszéírói munkásságáról Görömbei András tanulmánya, s a két „közlemény” együtt nagyobb figyelemre számíthat. Aztán, rá három hónapra újra jelen van, a decemberi szokásos emlékszámok egyikében a *Vendégségben Veres Péternél* című vallomás, emlékezés szerzőjeként. S ettől kezdve, bár rövidebb-hosszabb megszakításokkal, de folyamatos a jelenléte ama bizonyos tízvalahány esztendő során. 1977 februárjában, születésnapjára időzítve a *Nyolcvan huszár* filmnovellája szerepel a folyóirat „vezető anyagaként”. A következő év májusa három verse közlésének az ideje; köztük volt a sokat és sokak – köztük a pártközpont cenzori szerepű munkatársai – által elemzett a *Hó emléke*. A költeményről tudtuk – vagy legalábbis én, aki akkor már pár éve a folyóiratnál dolgoztam, két hónapja helyettes főszerkesztői munkakörben, tudtam –, hogy több szerkesztőséget megjárt, míg hozzánk került. A közlés megtagadásának vagy – egyetértésre számított egy ilyen magyarázat – késleltetésének az oka ott rejtett, a megfejtéstől félve a záró hét sorban. Ezekben: „s az utolsó földi ítélkezésen / ott állhatok majd jó társak oldalán / könnyű ingben, könnyű kabátban, / túl füstön, kocsmákon, temetőkön, / egy fennköltlen züllő ország szemével farkasszemet nézve, / fejemben hó emléke, / hó, hó, mintha egy katedrális vakolata / hullna csöndben”, s közülük is egyben, amelyet a demokrata szellemű egyetemisták és az ellendrukker helyi (költő)káderek mindjárt a megjelenést követően citáltak is egy fennköltlen züllő országról. Ahonnan egyébként tudomást szerezhettem a vers korábbi kálváriájáról: ha nem magától a költőtől szereztem volna, ott voltak Pesten, az irodalmi élet sűrűjében volt egyetemi évfolyamtársaim, Ablonczy László és Pálffy G. István, akik máskor is tájékoztattak, inkább biztatva, semmint óva, féltve. Hogy a magunk között csak Picurnak becézett Pálffy G.-nek lehetett köze máskor is a közlésekhez, egy levél is tanúsítja:

Kedves Béla,

hallom, hogy Te is beléptél a betegek nyöszörgő szektájába. Épp most járt nálam Pálffy Pista, s a lenti hírek közé a torkodról szóló hírt is belekeverte.

A múltkori leveledre azért nem válaszoltam, mert Pista megígérte, hogy elmondja Neked az üzenetemet, ami a részlet-közlés gondolatát zárójelbe teszi. A kudarc miatt ne aggódj! Inkább maradj csöndben, nem kell híresztelni, hogy könyvben megjelenik. Legálábbis remélem, mivelhogy a második levonatot is visszaküldtem.

Most hallom, hogy a verseket közlitek, de a levonatot az Apostol utcába küldték el és én még nem kaptam meg. Ha a Keleti Károly utcába postázzátok, már rég vissza is küldtem volna.

Ha meggyógyulsz, egy óvatlan pillanatban a tanulmányt küldd vissza. Mondd azt, hogy részletet nem szeretek közölni. Gyógyulj meg! Üdvözlettel, Csoóri Sándor.

A visszakért tanulmány esete kiesett az emlékezetemből, és ki az is, vajon a *Hó emléke* ott volt-e az emlegetett közlésre szánt költemények között. Mindenesetre egy méltatlanul megemelő, az illyési értelemben növesztő dedikáció őrzi a köszönetét az ebben az évben, azaz 1978-ben kiadott *Nomád napló* elején:

„Márkus Bélának, az irodalom kitűnő napszámósának, egy másik napszámos, barátságommal, Csoóri Sándor.”

Hogy a napszámos elvégezte-e a munkáját, vagy hogy milyen munkát végzett, az nem annyira az erejétől, képességeitől függött, mint inkább a segítőtől, azok ötleteitől, mozgási terüktől, kapcsolataiktól. A főleg az erdélyi színházakat járó Ablonczy László a drámai irodalom java terméséről adott hírt, olyan bizalmas, egy életre szóló kapcsolatot alakítva ki a szerzőkkel, Páskándi Gézával, Sütő Andrással, hogy az *Anyám könnyű álmot ígér* írója halála előtt nem sokkal túlzás nélkül hasonlíthatta a barátságukat a sóhoz, mondván, nem romlik és nem romlaszt. A két pesti támogató, barát mellé társult aztán a debreceni, Görömbei András, aki a csehszlovákiai magyar irodalomról készítette a kandidátusi disszertációját, mégpedig – milyen kicsi a világ! – annak a Czine Mihály-nak a vezetésével, aki pedig a TV Híradós Pálffy Picur apósa lett, volt. Az időszak legszínesebb, leggazdagabb és legértékesebb magyar irodalmának, a határon túli nemzetiségi irodalmunknak náluknál avatottabb szakértőit keresve se igen lehetett volna találni. S ami többet jelentett: személyes ismerősei, sőt barátai voltak több írónak, költőnek, az ötágú síp megszólaltatóinak, a felvidéki Dobos Lászlótól kezdve Duba Gyulán át Gál Sándorig; Erdélyben Kányádi Sándorhoz éppúgy bekapogtathattak, mint Bálint Tiborhoz, Bajor Andorhoz vagy Sütő Andrásához – tiszteletüket téve s csak úgy mellesleg, kéziratot kérve éppen az *Alföldnek*. Így alakult ki a külhoni magyar szerzők köre, s így formálódott, elsősorban a segítők jóvoltából a hazaiaké is, közöttük Csoóri Sándorral. A napszámos és a baráti segítői szemével nézve különös vonása is volt ennek az újonnan toborzott-csatlakozott gárdának: az, hogy tagjaik java része más nemzedékhez

tartozott, több mint tizenöt esztendővel idősebb volt náluk. Tisztában voltak azonban vele, hogy nem a kivételes képességüknek, kiválóságuknak köszönhetik a megnyerésüket. Hanem? Hanem annak – sok eszmecsereben, baráti csevegésben merült ez fel –, hogy a velük, mondjuk Csoórral és Sütővel egyidős szerkesztők, rovatvezetők korábban elmulasztották megnyerni őket, kéziratot kérni-szerezni tőlük, ha csak alkalmanként is. Annál készségesebben, sőt örömmel fogadták s gondozták, és ha kellett, mert kellett, védték az írásaikat aztán – mint ezt mindenekelőtt az *Álomkommandó Alföld*-beli publikálása ellen az országos pártközpontból vezényelt támadás elhárítása, pontosabban ezen időszak, az első tízvalahány év főszerkesztőjének, Juhász Bélának a kiállása bizonyította.

Az 1979-es esztendőben három hónap jegyzi Csoóri Sándor írásait, jelzésként annak, hogy a *Hó emléke* megjelentetésével a szerkesztőség elnyerte a bizalmát, számíthat a jelenlétére. Áprilisban *A meglovagolható fűszál* című esszéje jön, májusban három verse, köztük a *Városom, ősszel*, augusztusban pedig a madéfalvi veszedelemről írott *Gyászba öltözött csillag*. A filmforgatókönyv közlése a lap újabb próbatétele – tisztán emlékszem rá, maga a szerző figyelmeztetett, hogy a néhány évvel korábban készült és a *Tiszatáj* 1974. decemberi számában közzétett első változat (*Madéfalva, 1764*) annyira nem nyerte el a művészetpolitika irányítóinak tetszését, hogy szóba sem jöhetett a megfilmesítése. Ha átírják, ha új változatot készítenek, akkor talán kezdődhet a forgatás – maguk az alkotók, a két Sándor, Csoóri és Sára sem igen hittek az ígérletnek, annál jobban örültek a közlésnek. A filmbizottság számára kész helyzetet teremtettek, mutatván mintegy, nem rajtuk múlik, ha nem készül az *Ítélethez* vagy a *80 huszár*hoz fogható, történelmünk legtragikusabb napjait, a székelység tragédiáját megidéző alkotás. Hát nem készült. Nem készülhetett, hiszen a forgatókönyvnek szánt filmnovella sorsáról döntő, ideológiailag kitanult „szakemberek” jó érzékkel szimatolták ki és meg, hogy a mű alap gondolata károsan hathat a szocializmus távlataiban hívókra. A megsértett és elfojtott emberi s történelmi igazságérzet az idő múltával valami módon felszínre tör, minél hosszabb ideig dugaszolódik el, annál nagyobb erővel – valahogy így összegződnek a madéfalvi mészárlás következményei. Hogy mennyire áthallásos, átképzeléses módon, Csoóriék tudták a legjobban. Ezt feltételezteti év végi levele is javaslatával, tanácsával, biztatásával együtt. És közvetlenségével, személyességével:

79. dec. 12.

Kedves Béla! Szült-e már Ibolya? Ha igen: fiút szült-e, lányt-e? Mindenképpen éltesse őt, mármint az újszülöttet az én istenem. Persze Titeket is, gonddal megrakott szülőket.

Bélám, a leveledből azt könnyű volt kihámoznom, hogy az írások közül Neked a telefonos tetszik, de azt nem, hogy a másik kettő a telefonos jegyzet nélkül is elegendő-e a lapokban, egyszóval: megállnak-e saját lábukon? Tudniillik, ha megállnak, akkor a kényes írásról le is mondhattok, ha csak nincs kötözködni való kedvetek. Taktikának is rossz, ha engedélyt kértek. Inkább hurcolják az embert a vérpadra, minthogy maga kopogtasson

a hóhér ajtaján: uram, itt vagyok, tessék engem lefejezni. A Ti helyetekbe közölném, a fejmosását – ha tiszta lelkiismerete van az embernek – elviseli.

Ne érts félre: nem önérdékből írom, amit írok, hanem közérdekből. Tárgítani a hurkot csakis így lehet. Persze, ha bizonytalanok érzitek a helyzeteteket, várjatok a huszáros viselkedéssel.

Az aláírásom ténye ne ijesszen Benneteket. Az ÉS nemcsak verseket, de prózát is kért tőlem a karácsonyi számba. Kivételnek tekintsem magam? Legföljebb annyiban, hogy 68 óta mondom egyfolytában, amit az aláírással csak megpecsételtem. Talán fölösleges ideírnom: én viszolygok mindenféle aláírástól, de mit csináljak, ha nem a gondolataimmal, hanem a gesztusaimmal képviselhetem magamat. Az én itt egyre általánosabb én lesz.

Írj valamit, ha van időd atyai teendőid közben. Üdvözlettel, Csoóri Sándor

A levél utalásai közül az aláírásra vonatkozó egyértelmű: Csoóri részt vett, mint ahogy az elsőben, a második Charta-szolidaritási akcióban is. Aláírta – egyébként a népi ellenzék tagjai közül Sára Sándorral és Illyés Gyula vejével, Kodolányi Gyulával együtt – azt a személyesen Kádár Jánoshoz, az MSZMP első titkárához intézett nyílt levelet, amelyben 125 társával közösen tiltakozott a Charta 77 vezetőinek – köztük Václav Havelnek – a prágai pere és több évi börtönbüntetésre történt elítélése ellen. Ugyancsak világos az engedélyezéssel kapcsolatos megjegyzése: a pártnak arra a belső utasítására céloz, amelyet később a Központi Bizottság kulturális osztálya jelentésbe, a Politikai Bizottsága pedig határozatba foglalt, miszerint a folyóiratokban, lapokban csak előzetes konzultáció alapján lehet engedélyezni a kettős publikálást (külföldön és itthon), illetve össze kell állítani azoknak a szerzőknek a névsorát, akikre vonatkozóan a szerkesztőségek „előzetes konzultációkra kötelezettek”. Az írásai közlésén való töprengése viszont mintegy negyven év távolából is töprengésre késztető. Vajon ama telefonos jegyzet azt az előszóban sokszor és élvezetesen előadott esetét rögzíti-e, amikor egy utcai fülkéből felhívta Aczél Györgyöt (ifjabb korában egy boltból próbálkozott így Rákosi Mátyással kapcsolatba lépni), aki keményen nekitámadt, kérdőre vonta, ám egy tehergépkocsi zúgása, püfögése elnyomta a hangját, mire Csoórinak az aligha sajnálkozó „bocsánat, nem értettem” megjegyzése után már nem hozta újra indulatba magát, nem dörögte el a kifogásait. Bizonyos, hogy az eset főszereplője – a teherautó mellett – Aczél volt, s az is bizonyos, hogy a jegyzet nem név szerint szerepeltette. Ahogy az 1980. februári, tehát az 50. születésnapját köszöntő *Alföld* publikációi mutatják, a telefonos história kimaradt a számból, az *Összemosódó képek múlt időmből* és a *Lépésről lépésre* című jegyzetei viszont ott vannak – ezek szerint úgy látta őket a szerkesztőség, hogy megállnak a saját lábukon.

Ez az év a végén, a decemberi emlékszámban hozta az esszéíró Csoóri munkásságának egyik legmélyebb és leginkább megszenvedett alkotását: az *Első közéleti Németh Lászlóhoz* a saját vitorlatermesztését olyannak láttatja, mint aki alaposan felkészül a szelekkel és a hullámokkal vívandó küzdelmekre. Ugyanez az év volt, amelynek az elején, mint annyiszor korábban, ismét viharba került, csap-

kodott körülötte az istennyila. Igazából nem is a személye, hanem egy esszéje körül: a kecskeméti *Forrás* szintén születésnapj számának – 1980. február – már elkészült példányaiból a nyomdában pengével kivágták az *Egy nomád értelmiségi* című esszéjét, mert a Bács-Kiskun megyei pártbizottság a Kulturális Minisztériummal egyetértésben úgy ítélte meg, hogy az „politikailag erősen problematikus nézeteket is tartalmaz”. A politikai vezetőket és az értelmiségieket egyaránt elmarasztaló dolgozat – egyrészt kifogásolta a nyilvánosság zavarait, hogy a tájékozódásukat „innen-onnan szivárgó hírekre” kell alapozniuk, másrészt bírálta a közéleti szerepvállalástól és a nemzeti sorskérdésekben való állásfoglalástól tartózkodókat – cenzúrázása nem várt tiltakozást váltott ki. Miként erről Lezsák Sándor a Spangel Péterrel folytatott, költőien ihletett és érzékletes, önéletrajzi regényként is olvasható beszélgetésében (*Himmusz kívülről, belülről*. Kairosz, 2012) beszámol, Pócs Péter grafikussal aláírásgyűjtésbe kezdtek, járták az országot, mint mondja, Miskolctól Szombathelyig, Serfőző Simontól Pete Györgyig. Piros Trabantjukkal így jutottak el Debrecenbe is, mégpedig húsvét hétfőjén. Hozzánk feltehetően Görömbei András javaslatára jöttek; késő este csengettek be, amikor már elmentek a locsolkodók (ifjabb korunkban sorra jártuk a barátok, közeli ismerősök házát, volt, hogy nem is egyszer kértünk bebocsáttatást – mára a kör fájdalmasan leszűkült). A megjelenésük azért is emlékezetes, mert alig egy hónapja született meg a harmadik gyermekünk, Ágnes, akit Csoóri idézett levele még mint jövevényt emlegetett. Aláírásunkat követően Lezsákék hamar, szinte sietve távoztak, Miskolcra tartva. A tiltakozásnak, persze, nem lett semmi fogantaja. Lett viszont, készült ellenben jelentés róla: a Történeti Hivataltól kikért dokumentumok között meglepetten fedeztem fel az alábbi, a Hajdú, azaz szegényszerencsétlen ember, Tar Sándor adta információk alapján írott fogalmazványt:

Hajdú, 17/ 1980. ápr. 3.

Csoóri Sándor pesti lakos arról tájékoztatja dr. Márkus Béla kritikus, aktív „F” doszsiés személy debreceni lakost, hogy Szegedről, Pécsről és Kecskemétről felkeresték a fiúik, és elpanaszolták neki, hogy mivel nyomorgatták őket. Közli továbbá, hogy Kósa Ferenc lakásán mások jelenlétében az egyik országos vezető vitába szállt vele, nem mint íróval, hanem mint politikussal. Kifejti, hogy a vitában nem maradt alul. Május elején Debrecenbe jön, s mivel fontosnak találja a vita lényegét, elmondja dr. Márkusnak, akkor majd beszélgetés során lesz módja rá.

Az információ forrása és tartalma ellenőrzött. Intézkedés: jelentik a BM III/III. Csoportfőnökségnek.

*Bezzeg László rendőr ezredes főkapitány
állambiztonsági helyettese*

Galla László röggy.

Sándornak – mert nemcsak így szólítottuk, hanem magunk között is így hívtuk, sohasem Sanyinak – erről a „mentési akciójáról” a belügyi dokumentáció híján teljesen elfeledkeztem volna. Azért sem őrizte, őrizhette meg az emlékezetem, mert nekem nem volt mit elpanaszolnom sem neki, sem másnak,

senki sem nyomorgatott ugyanis. Főnököm, Juhász Béla főszerkesztő a rovatvezető Fülöp Lászlóval, egyetemen is kollégájával – mindketten tanáraink voltak –, akinek a szavára igazán adott, diskurálhatott ugyan az aláírás ügyéről, ám engem nemhogy nem rótt meg, de még egy árva szóval sem említette sem ekkor, sem később, 1986-ban, amikor a *Tiszatáj* megsemmisítése, a szerkesztőség leváltása ellen tiltakoztunk, hogy tudna az ügyködésünkről. Mástól, máshonnan értesültünk, persze, arról, hogy az aláírást a megyei pártbizottság vezetői számon kérték rajta – rajta kérték számon, rajtam eszerint azért nem kérték, kérhették, mert az *Alföld* nem a párt lapja volt, én pedig nem voltam párttag. Juhász Béla, mint többször máskor, a villámhárító szerepébe kényszerült – rá is ment, Isten nyugosztalja, az egészsége.

A szóba hozott 86-os „akciónak” volt egy-két mulatságos mozzanata. Az egyik, hogy Cs. Nagy Ibolya, aki pártlapnál, a *Hajdú-bihari Naplónál* dolgozott, az aláírása miatt a lapkiadó igazgatójától s az újság főszerkesztőjétől írásbeli figyelmeztetést kapott, amit szóban közöltek vele, vélhetően avégett, hogy a sújtásnak ne legyen-maradjon nyoma. A másik: az aláírók között szerepelt Balogh Júlia neve is, akiről azt hitték, hogy azonos a megyei lapkiadó régi, bolsevik igazgatója lányával, egy időben az újság munkatársával. A pletyka anekdotát kerekített az esetből: az ügyben eljáró elvtársak előbb értetlenkedtek, elvtársnőjük hogy írhatta alá a beadványt, aztán óvatoskodtak, milyen szankciót alkalmazzanak vele szemben, esetleg hallgassanak az egészről. Megkönnyebbülhettek végül, amikor kiderült, az a Balogh Júlia nem ez a Balogh Júlia, nem a mi káderünk, hanem Csoóri Sándor élettársa.

1981-ben hiányzik Csoóri Sándor a folyóiratból. Ígérete van csak ebből az évből, mégpedig a végre könyvalakban is napvilágot látott kisregénye, az *Iszap-eső* ajánlásában:

„Márkuséknak, Ibolyának és Bélának újabb kézirat reményében. Csoóri Sándor.”

A kötetből őrzünk egy másik, szintén dedikált példányt is, mintegy bizonyítékát annak, hogy írójuk fellélegzett, és kész volt elraktározni az emlékezete mélyére, amit a szovjet katonák kunmadarasi történetének *Kortárs*-beli megjelenése (1965/2) után a magyar párt „katonái” műveltek vele: egy év szilenciumra ítélték, s megfosztották az ösztöndíjától. 1981 – nem mentséget, hanem magyarázatot keresve – egyébként roppant sűrű esztendő: a *Hitel* alapításának és indításának dolga éppúgy leköthette idejét s erejét, mint a Bethlen Alapítvány, illetve a Bibó-emlékkönyv körüli huzavona, nem utolsósorban a készülődés a Magyar Írók Szövetségének év végi közgyűlésére, amelynek az időpontja – előre nem tudhatta – a történelem rendezte drámák módjára egybeesett a lengyelországi, Jaruzelski-féle puccs, katonai hatalomátvétel napjával.

1982 júliusában négy verssel jelentkezik az *Alföldben*, köztük van például az *Eljárás utánam* és a *Lehajtott fejfel*. Ezeket a költeményeket valószínűleg akkor hozta magával Debrecenbe, amikor Debrecen nem merte meghívni, hivatalos

vendégként fogadni, ezért a megyei könyvtár szervezte író-olvasó találkozója helyszínéül Balmazújvárost jelölték ki az „illetékesek”. A jelölés alapja a Politikai Bizottság március végén hozott határozata lehetett, amelyet második ellenzék-határozatként tart számon a politikai irodalom, s amely lényegében az írók előző évi közgyűlésén elhangzottakra adott válasz. Felelet, mindenekelőtt, Csoóri „konszenzuszfelmondónak” minősített beszéde kérdéseire s a hatalom megosztására vonatkozó felvetéseire, „politikai igénybejelentésére”. Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának a határozatot megelőző jelentése, miután kifogásolta a kulturális lapokban, folyóiratokban elszaporodó, „a szomszédos szocialista országokkal való viszonyunkat zavaró, felelőtlen, nemegyszer nacionalista jellegű megnyilvánulásokat”, és hogy a „nacionalista” ellenzék Csoóri kezdeményezésére önálló lapot – a *Hitelt* – akar indítani, sürgető feladatként jelölte meg az ellenzékiek tömegkapcsolatainak megakadályozását. „...az adminisztratív eszközöknek igen széles skálája van” – írták, javasolták. És ezen a skálán bőven elfért a „mi semmit sem tiltunk meg, csak mindent megakadályozunk” Sütő András leírta módszere is, ami a korábbiakhoz képest, amikor Csoórral együtt hét író tiltottak ki Hajdú-Bihar megyéből, kétségtelesen haladást jelentett, az intézmények homlokára pingálható „nem tiltunk ki, de nem is engedünk be” jelszóval. Veres Péter szülőfaluja könyvtárában a találkozó egyébként annak rendje-módja szerint, azaz rendbontás nélkül lezajlott, és biztosan volt abban, ha nem pártpolitikai, de belügyi szándék, hogy a levezetésével engem bíztak meg. Talán éppen avégett, mert az „illetékesek” nem bíztak bennem. Erre azonban csak évekkel később derült – igen éles – fény. Akkor, amikor megvilágosodott az akkori dedikáció – igen sötét – háttere is.

A félig bevallott élet ajánlása eligazító érvényű:

„Ibolyának és Bélának, házuk vendégeként, régi szeretetemmel, Csoóri Sándor. 1982. V. 31.”

A sötét háttér emberi tragédiát takart. Annak a könyvtáros lánynak a drámáját, akit jól ismertem még egyetemista korából – a kritikusként az *Alföld*-ben induló Gróh Gáspár évfolyamtársa, baráti körének tagja volt –, s aki a megyei könyvtárba kerülve mindig kedvesen és készségesen segített, például a velük közösen rendezett könyvheti vagy más rendezvények szervezésében, lebonyolításában. A nevére már nem emlékszem pontosan, talán Klárának hívták – nevezzük így. Nem az inkognitója megőrzése miatt, mint annak a Pál Albert rendőr őrnagynak az esetében, akiről Görömbei András magánbeszélgetései során nyíltan állította, hogy ő volt az, aki pisztolyt fogott rá, miután elárulta a kollégáinak, köztük Kovács Kálmánnak, az *Alföld* akkori főszerkesztőjének, hogy erőszakkal be akarja szervezni spiclinek, ügynököknek. Az esetet Elek Tibornak „mesélte el” a legrészletesebben (*Az irodalmi létértelmezéstől a közösségi felelősségtudatig*) – a rendőrtisztet megnevezetlenül hagyva, tán óvatosságból is, hogy ha arra sor kerülne, mivel bizonyíthatná, ami négy szemközt történt, s amire csak a pisztoly lehetne tanú.

Klárának sem lett volna egyszerű bizonyítania, hogy azért jött velünk Újváros után, hívatlanul, a lakásunkba is, mert előző nap Pál Albert a könyvtár igazgatói irodájába hívatta, s ott ráparancsolt, az első perctől az utolsóig maradjon Csoóriék – Sándor és Balogh Júlia – társaságában, és majd jelentse, mi s hogyan zajlott, miről beszélgettek a nyilvános találkozót követően. Minderről a kényszerről otthon mi, vendéglátók semmit sem tudtunk, csak furcsálltuk, miért akaszkodik ránk a hivatalos program lezárulta s hazatérésünk után is a kedves hölgy. Aki ezután, akárhányszor találkoztunk, zavartan viselkedett, míg nem – már közel a rendszerváltáshoz – szükségét nem érezte elmondani az előbbieket, lelkiismeret-furdalástól hajtva még azt sem titkolta el, hogy a találkozó után bizony be kellett számolnia a belügyes őrnagynak – aki egyébként tudása és műveltsége alapján (elég ránézni az írására, követni helyesírását) legfeljebb a tizedesi fokozatig vihette volna, az erőszakossága, durvasága azonban őrmesteri – jutasi – volt. Klára aztán szó szerint belebetegedett a történetekbe, fiatalon leszázalékolták, gyógykezelésre szorult, intézetbe került, míg a halál meg nem váltotta az öntudatlan szenvedésektől. Sorsának alakulását egykori barátja, később gyámja elbeszélései nyomán ismerhettem. Csoóri Sándor minderről, megfigyelésének kényszeres esetéről mit sem tudhatott. Mégis, mintha ennek érzetében írta volna az *Elmaradt lázalom* dedikációját:

„Ibolyának és Bélának, ezt az ólommal és fájdalommal megterhelt könyvet, szeretettel Csoóri Sándor 1982. december végén.”

Legközelebb, egy év kihagyással, 1984 júniusában van ismét jelen a folyóiratban, például a *Közel az éghez* és a *Rossz előjelek* című költeményeivel. És hogy jelen van, talán neki is fontos, nemcsak a lapnak – nemcsak az *Alföld* bizalmát mutatja iránta, hanem az ő bizalmát is az *Alföld* iránt. Hiszen ha csillapulóban is, ha nem zengve-zúgva, dörögve, de még tart az a vihar, amelybe vitorlájával mintha maga kormányozta volna magát: a Püski Kiadó gondozta Duray Miklós-könyvhöz, az előző évben Amerikában megjelentetett *Kutyaszoritó*hoz írt előszavát (*Kapaszkodás a megmaradásért*) a hatalom minden addiginál súlyosabb vétségnek, a szocializmus alapjai elleni támadásnak minősítette. Értelmezésük – mondhatjuk utólag – hermeneutikailag is helyesnek bizonyult, hiszen az előszó bírálta a szocializmus „végiggondolatlan eszmerendszerét és gyakorlatát”, a kisebbségi magyarság kollektív jogainak hiányát, helyzetük egyre romló voltát, a hazai viszonyokat tekintve az egypártrendszer mint a bajok egyik kiváltó okát, a magántulajdon megszüntetését, az egyházak megroppantását. És hát „szocialista sovinizmust” emlegetett. Az MSZMP KB fentebb említett osztályának jelentése alapján egyenesen a KB Titkársága hoz határozatot: a „politikai érdekű és tartalmú írásait a lapok és a folyóiratok ne közöljék”, valamint a Művelődési Minisztérium egyidejűleg biztosítsa, hogy „nyilvános fellépéseit az illetékes tanácsi művelődésigazgatási szervek ne engedélyezzék”. A Titkárság döntött arról is, hogy el kell utasítani, vissza kell verni Csoóri vádjait, így ké-

szült el és jelent meg Hajdú János cikke, az *Utószó egy előszóhoz*, és jelent meg az örökölhető hagyományú *Élet és Irodalom* szeptember 16-ai számában. De a meghatározatlan ideig hallgatásra ítélt író egyébként is szálfka volt a hatalom szemében: a *Studia Litteraria* 2009-es évfolyamában Juhász Béla emlékét idézve Kecznán Mariann tanulmánya (*Lapok egy főszerkesztő életéből*) ismerteti annak az 1983. június 16-án a Hajdú-Bihar megyei pártbizottságon tartott értekezletnek a menetét és hozzászólásait, amelyet az *Alföld* akkor öt éve „működő” „új” szerkesztősége munkájának az értékelésére hívtak össze. Ezen a KB immár harmadszor említendő osztályának még nem említett helyettes vezetője, Agárdi Péter erősen kifogásolta Csoóri „szubjektív megítélését”. A főszerkesztő határozottságára és öntörvényűségére vall, hogy – a következményeket, a későbbi Csoóri-kiadványokat tekintve – e megjegyzést a szubjektív megítélések közé sorolta.

Mint ahogy azt a bírálatot is, amelyet 1985 elején a szokásos évi lapzáró és lapnyitó, a pártközpont, a művelődési minisztérium, valamint helyből a megyei pártbizottság és tanács, továbbá a lapkiadó vállalat képviselőinek „társaságában” az elmúlt év munkáját értékelő, a következő évi terveket pedig megtárgyaló értekezletén talán Knopp András, talán Lendvai Ildikó fogalmazott meg. Az előbbi a most már negyedszerre említendő osztálynak volt a még nem említett másik helyettes vezetője, az utóbbi ugyanitt az előző évvel indulóan munkatárs. Bármelyikük lehetett is, mindnyájunk – értsd: a szerkesztőség – megörökösödésére Csoóri Sándornak a sárospataki temetőben, Cs. Szabó László koporsójánál elhangzott gyászbeszéde januári közlését kárhoznotta (Cs. Szabó László halálára). Hibának minősítette, nem annyira súlyosnak azonban, hogy fegyelmet vonna maga után. Támadása hevét talán az csökkentette, hogy az emigrációból megtért, halni hazatért író temetésének ceremóniáját – szó szerint: végül is! – hivatalos szervek hagyták jóvá. Bekövetkezett az a különös helyzet, hogy Cs. Szabó Lászlót – mondhatni – az állam saját halottjának tekintette, a halotti beszédtől azonban eltekintett volna, elzárta volna a füle elől. Habár Keleten már fújdogálni kezdtek a glasznoszty és a peresztrojka szelei – hogy Csoóri Sándor vitorlavásznait is felduzzassák –, a lapértekezleten nem kérdeztük meg, nem kérdeztünk rá, hogy voltaképp mi a kifogásolni való a nekrológ szövegében. Ha van merszünk, mindjárt ott találgatni kezdjük, az bántotta-e feletteseink szemét, hogy a gyászoló „egy részleges halhatatlanság jó tollú szereplőjének”, „ha kell, bal kézzel” is mesterien írni tudó embernek nevezte a halottat, hatalmas műveltségét erkölcsi erőforrásnak, hazafiúi tettnek. Hazafiúi tettnek, nélkülözhetetlen életformának a száműzetésben élését is – száműzetést mondott, s nem emigrációt. Az „ügyeletes füleket” ez sértette volna? Vagy – találgathatunk volna tovább – inkább az, amit a szóhasználat „magyar modellnek” mond, s aminek a lényege: „nem leszünk addig európaiak, míg nem tudjuk elkülöníteni magunkat Európától, mivelhogy az európaiság önállóságot, lelki függetlenséget jelent”. Netán még sértőbb volt, amit hozzátett ehhez, mintegy eligazításul: nem arról a magyar modellről beszél, amelyik „az ezerkilencszázhetvenes években körvonalazódott, hanem arról, amely elkezdődött már ezerkilencszáz-

ötvenháromban, fölizzott ötvenhatban, s azóta is alakítja, keresi saját formáját”. Amikor a gyászbeszéd kéziratát közlésre elkértem Csoóritól, még nem tudtam, hogy a temetésen megjelentek között majdnem annyi a megfigyelő, mint a gyászoló, s hogy a visszaúton is, Patakról Pestre, kitartóan figyelnek, hallgatnak és hallgatóznak. Ha a költő mint hivatalos sirató tudta is – az idő megérlelhette a tudását –, nem törődött velem. Az *Alföld* januári számának „fogadtatásáról” szóló hír sem hozta lázba. Mintha béke lett volna benne, Sütő András igéjével szólva, nem huttyant össze. Ebből az időből való verseskötete a *Kezemben zöld ág*, benne az ajánlással:

*„Ibolyának és Bélának, baráti megbecsüléssel.
Csoóri Sándor. Bp. 1985. május 19.”*

Ugyanebben az esztendőben ősszel Debrecenben az irodalmi napokon a *Nagy László örökségéről* szóló tanácskozás kísérőrendezvényét, a költői estet vezeti be, esszéje az *Alföld* következő évi februári számában, a konferencia előadásait, hozzászólásait közlő, ismertető szokásos összeállításában jelenik majd meg. Csak ő mondhatta volna meg, megnyitó beszéde előtt hallotta-e a tanácskozás egyik fő előadójának a szövegét, és erre mintegy válaszul, rögtönözve, állított homlokegyenest mást, mint Hekerle László. *Nagy László újra Debrecenben* – már az esszéje címe is a hét éve halott költőbarát feltámadását képzelgeti el, s ezt az utcáról utcára botozgató ember alakjának megidézésével is. Aztán a „sűrű, metaforákkal megrakott nyelvében” és az ősiségében, valamint a „morális megszállottságában” látja a korszerűségét. És abban, hogy Eliottal meg Saint-John Perse-szel tartott, akik azt vallották, „mindig a személyiségfelettiben kell megjelennie és igazolódnia annak, ami az emberben a legszemélyesebb, mivel a személyiség igazi ethosza nem az önmegmutatás, hanem a teljes önfeledtség és önátadás erénye”. Utólag, óhatatlanul, ügyvédi beszédnek számíthat ez abban a perben, ahol az ügyész Nagy László líráját „egy alkotástípus halálaként” jelenti be, „egy költői magatartás önkéntelen, szükségszerű és bomlásában is jelentékeny búcsújaként”. Álljon meg a búcsúmenet! – szellemeskedhetett volna Csoóri, ha kedvében van. Ehelyett a – költői s emberi – magatartás példáját emelte ki. A halott költő halálra szánt lírájának „ihletettségtől átjárt erkölcsi tartását”, amelynek a „széthulló” korban mindennél nagyobb jelentősége van. Olyan, példálózik, mint Descartes cogitójának. Mintha saját verse, a *Hó emléke* egy sorát fordítaná át az ismétlésektől lüktető és nyugtalanító prózába: „Tiltakozom a züllés és a züllesztés ellen, tehát vagyok. A kicsinyes és taktikus önfeláldozások ellen: tehát vagyok. Azok ellen, akik a ’temetőt is fölfújják a Holdig’: tehát vagyok.”

1987 két publikációját jelentette, májusban a *Műfajok őrsváltása?* című esszéje arra az alapgondolatra épült, hogy a nyugati irodalmakban már megtörtént ez az őrsváltás, a verseskötetek magából a kultúrából is kiszorultak. Azon mereng, s amiatt aggályoskodik aztán, végigfuttatva tekintetét költészetünknek szinte az egész történetén, hogy ez mifelénk is megtörténhet. Sartre-t idézi, aki

állítólag úgy nyilatkozott volt, hogy a világ nagyon jól meglehet irodalom nélkül is, de ember nélkül még inkább meglehet. Csikorgó hasonlításához – maga nevezi így – is folyamodik, annak az ötletének a szemléltetéséhez, amit majd Debrecenben bont ki, a 2004-es, félig már idézett könyvheti megnyitójában. A hasonlítás szereplői: Csokonai és Kazinczy. Maga is túlzásnak gondolja, de kikívánczik belőle, hogy Vitéz Mihály „totalításra törekvő költészetével” inkább volt irodalomalapító, mint a széphalomi mester, a debreceni poéta költészetében – mondja – ott van a „versben bujdosó” személyes hang, amely „a tiszta én nevében szólal meg Balassiban és a népköltészetben egyaránt. Májusi keltezésű újabb kötetének – *Készülődés a számadásra* – a dedikációja is:

*„Márkus Bélának, jóindulatukba és figyelmükbe ajánlva, szeretetemmel,
Csoóri Sándor. 1987. V. 28.”*

A júniusi szám Sütő Andrászt köszönti, hatvanadik születésnapja alkalmából. A köszöntők sorában első helyen áll a neki ajánlott *Az elmulasztott utak*, Csoóri szavalni való verse, benne a sokszor idézett felzaklató, utalásos sorokkal: „*Fogam közt szikrázó aranypénzzel / az elrabolt temetőket kutatnám föl / s a holtakat beszélgetném a föld alól suttogva / a fejszével levágott fejeokről, ha már az élők / szájában szavak helyett terméketlen, nyers kréták / csikorognak...*”. Az alig burkolt történelmi célzások nem váltották ki a hivatalosság rosszallásait – talán ez a folyóirat körüli csend is bátoríthatott arra, hogy újabb kéziratot kérjünk tőle. Mégpedig – csak nem csal meg az emlékezetem! –: annak a Sára Sándor rendezte, politikailag pikáns filmnek (*Tüske a köröm alatt*) a forgatókönyvét, amelyet Sárával együtt írt. A kérésre így válaszolt:

Bp. 1987. nov. 10.

Kedves Béla,

végre hazajöttem. Az út hosszú volt, de kivételesen sikeres. Úgy érts, hogy: hasznos: Görömbeivel hajszoltuk egymást. Neki, azt hiszem, még nagyobb élmény volt, mint nekem, mert én már 'öreg kalandor' vagyok.

Küldenem kellene a forgatókönyvet, de magam se tudom, hogy állok vele. Mielőtt elmentem, még elégedett voltam vele, de miután visszajöttem, már idegenkedve nézek rá. Alaposabban belenézni, persze, nem tudtam, mert olyan volt a hazaérkezésem, mint egy földrengés utáni visszaérkezés. Hegyén-hátán minden. Ötszázhusz levél két és fél hónap alatt, s tömérdek elintéznivaló.

Ezt a levelet a magam mentségére írom: egyelőre képtelen vagyok a forgatókönyvvel foglalkozni. Holnap Szlovéniába utazom, utána pedig három könyv előszavát kellene megírnom. (Mindig a csapdák!). Majd beszélünk még.

Ölel, Csoóri Sándor.

A kérés – és a remélt teljesítés – sikamlóssága, csiklandós volta abban rejlett, hogy a következő évben bemutatott és a Magyar Játékfilmszemlén mindjárt különdíjat kapott, majd a Karlovy Vary-i Nemzetközi Filmfesztiválon nemcsak

a zsűri díját, hanem a fődíjat is elnyert alkotás egy az egész országban, de főként Hajdú-Bihar megyében és ennek is a székhelyén széltében-hosszában terjesztett „pletykát” választott története magjául. A pletyka egyenesen a megyei pártbizottság első titkárának (és rokonságának) a romlott voltát híresztelte – a valóság-nak megfelelően, talán. Azt, hogy mit sem törődve a törvényekkel, a Hortobágyon libatenyésztésbe foghatott a haveri társasága, családi köre, pusztítva a természetvédelmi környezetet. Hogy az Amerikából hazatért írónak kisebb gondja is nagyobb volt annál, mintsem nyomdakész állapotba hozza a forgatókönyvet – az akkori, történelmileg is meghatározó események ismeretében magától értetődő, természetes. Míg távol van, kinn van Amerikában, lezajlik – 1987. szeptember 27-én – az első lakitelki tanácskozás, amelyen a házigazda Lezsák Sándor őt idézve kezdi a köszöntő beszédét: itt az ideje kiszakadni „a nomád értelmiségi léthelyzetéből”. Ezek az idők, 1988, 1989, amikor – a második lakiteleki találkozóval a háttérben, amelyen elfogadták a Magyar Demokrata Fórum alapító levelét, alapszabályát, szervezetté alakulását és megválasztották elnökségét – a műfajok helyett a hatalomban történő őrsgé váltás foglalkoztatta, túl 89 márciusán is, az MDF I. országos gyűlésén. Ezek azok az idők, amikorra visszatekintve a vitorla-természetét csipkedve csodáló Sütő Andrásnak a *Magányban* soraival, Arany János versével, a „vissza nem foly az időnek árja” hitét erősítve válaszolhatott volna: „Bízást!... mi benn vagyunk a fősodorban: / Veszhet közölkünk még talán nem egy: / De szállva, ím, elsőik között a sorban, / Vászunk dagad, hajónk előre megy!”

A hajó azonban hamarosan léket kapott. A közéletben, a politikai szerep vállalásában amiatt, mert a tudta nélkül megkötött MDF-SZDSZ-paktummal egyet nem értve, sőt azt ellenezve kilépett előbb az elnökségből, utána a pártból is. Az irodalom területe 1990-ben még más képet mutat. Az *Alföld*-beli közlések a lendület tanúsítói: márciusban a Magyar Írók Szövetsége 1981-es és 1986-es közgyűlésén elhangzott felszólalásai jelennek meg, ugyanúgy a diktatúra hatalmával folytatott harc dokumentumaiként, mint a *Kapaszkodás a megmaradásért*, a Duray-könyv előszava. Áprilisban az értelmiség felelősségét firtató és feladatain töprengő gondolatai látnak napvilágot: *A nemzet mi vagyunk* és a *Lélekben föltartott kézzel*. Ugyanebben a szellemben, de talán kevésbé szelíd hangulatban fogant a júliusi szám esszéje, a *Szögesdrót a tudatban*. S erre két hónap múlva, szeptemberben kirobbant – monográfusa, Görömbei András szavaival szólva – „a magyar szellemi élet talán legnagyobb fantomháborúja”; kiváltó oka vagy inkább ürügye a *Hitel* szeptemberi 5-ei számában közzé tett *Nappali hold* – ez pedig Sütő András véleménye – „kontinentális tüzesetté elharapódzott” esszéfűzésére. Ennek is a második része, az azóta is sűrűn hivatkozott, a szabad-elvű zsidóság fordított asszimilációs törekvéseire (vagyis hogy ez a zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag „asszimilálni” a magyarságot) vonatkozó passzussal, az író antiszemita voltának bizonyítékaként.

Személyes emlékem még a fantomháború kitörése előtti napokból: az Írószövetség székházában vagy közgyűlés, vagy – inkább – választmányi gyűlés van, új elnököt kell választani a közben – augusztusban – köztársasági elnökké

kinevezett Göncz Árpád helyébe. Az egyik szünetben az étterem felé veszem az irányt, ahol egy asztalnál Csoóri Sándor és Mészöly Miklós ül (szövegváltozat: egy asztalnál ül Csoóri és Mészöly), az előbbi magukhoz int, hogy éppen a Soros-ösztöndíjről beszélnek, és hogy rám is gondoltak, a szerkesztői munkám miatt, elfogadnám-e a díjat. Amikor igent mondok, már olvastam a *Nappali holdat*, amikor – a következő évben – kapom az ösztöndíjat (havi, ha jól emlékszem, tízezer forintot), Csoóritól már „elhatárolódott” a barátja, Mészöly. Pedig – újra a monográfust idézve – nyilvánvalóan tudta frontharcos társai többségével együtt, hogy az esszé íróját képtelenség az antiszemitizmus vádjával illetni. A „túzesetről” aztán szükségesnek tartottam tudósítani, egy kivonatos és hiányos emlékeztetőt készíteni a Csoóri-vita elharapózó történetéről. Az *Egy cikk, egy ország, egy álmom* összeállításakor és közlésekor (*Alföld*, 1991/7) az a meggyőződés vezetett, hogy a polémia súlya, jelentősége az irodalomtörténet távlatában csak az olyan vitákhoz mérhető, mint a Sütő szóba hozta duk-duk affér vagy mint az Írószövetség szerencsétlen fórumai az ötvenes évek legelejéről. Mindenesetre igyekeztem tárgyyszerűen kivonatolni a hozzászólásokat, tárgyilagosan, szinte szenvtelenül ismertetni az indulatos, nem egyszer alpári stílusban megfogalmazott véleményeket. Ez annyira sikerülhetett, hogy lehet, emiatt nem hozta szóba Csoóri sem ez idő tájt, sem később sem, soha, a kivonatolást. Mint ahogy – előre ugorva az időben – ahhoz a bírálatomhoz sem tett soha, semmikor egyetlen megjegyzést sem, amelyik az újabb magyar irodalmunk spionprójáját tárgyalva kitért a politikai rendőrség ügynökei róla szóló jelentéseit szemlélő és értékelő kötetre, Kiszely Gábornak a Magyar Egyetemi Kiadónál megjelentett a *Szellem a célkeresztben* (2007) című könyvére. Kiszely járatosságát vitathatatlanak tartottam, vitán alulinak, minősíthetetlennek viszont a tények tálalását. Ismétlésekbe nem bocsátkozva, azt például, hogy nagylöttyös irománynak nevezi Tamási Áron *Szellem és tisztesség* című cikkét, dagályosnak a *Gond és hitvallást* vagy hogy Németh Lászlóról mint „monománia gyötörte” íróról beszél. A végén tulajdonképpen nem Kiszelynek tettem fel a kérdést: miért követi azt a módszert, hogy Csoórit emelve másokat aláz. Válasz érkezett, de nem erre. Görömbei András továbbította, miszerint Csoóri sem a róla írott ügynöki jelentéseket, sem pedig Kiszely könyvét nem olvasta.

Ez azonban kései fejlemény, a költő és Debrecen kapcsolatának történetében már az új szakaszhoz tartozik, a könyvheti megnyitóban említett utolsó tízvalahány évhez. Ebből az időből való a következő, a személyes érdekeltségünkön túlmutató levele:

Bpest. 1995. II. 24.

Kedves Béla!

Belesavanyodtam, sőt bele is vénültem az irodalomba, de máig nem tanultam meg: illik-e megköszönnöm egy 'csillagos' bírálatot. Ahogy ismerem magamat: ezt már holnap se és holnapután se tudom megtanulni. Még szerencse, hogy nem tolong túl sok kritikus a pályán, aki a jövőben tépelődésre fog kárhozhatni.

Ezt talán sikerült 'szépen' kifejeznem. Egy szó, mint száz: nagyon jól esett, hogy olyan odaadóan, igazi beleéléssel írtál a Hattyúkról. Amikor még – Szakolczay jóvoltából – kéziratban olvastam a szövegedet, szegény Arany támadt föl a fejemben: Gondolta a fene. Nem akartam hinni a szememnek, hogy micsoda kapcsolódások, összefüggések, mosolyok, haragvások a versek mélyén! Micsoda százados visszhangok a szavakban, az érzetekben! Futólag még azt is elhitetted velem, hogy családtag vagyok, hisz ugyanazt a nyelvet beszélem, mint azok, akiket fölemlegettél. Azóta, persze, parádés hitem kicsit megfakult, de elmondhatom, hogy egyszer Te céloztál valamire.

Ezt, természetesen, csak magánlevélben merem leírni, s nagyon bízom abban, hogy a leveletem elveszítéd.

Gyakran gondolok arra, hogy az ancien regime-ben többször találkoztam Veletek és hogy az Alföld is hozzánk húzott és ez a szép idő elmúlt. Nem ártana újra leporolni a csontjainkat, mert ha nem kezdünk magunkkal valamit, odasodródunk a bűnösök közé. Jóhiszeműség ide vagy oda!

Szerettem volna előbb jelentkezni ezzel a pár sorral, de tízvalahány napot benn töltöttem a János Kórházban. Infúziót kaptam s néhány órás csöpögtetés és türelem-edzés után nem volt erőm más műfajokhoz.

Ibolyát s Téged is a régi barátsággal üdvözöllek. Csoóri Sándor

A „szép idő múlása” azt hozta – vagy vitte – magával, hogy Csoóri Sándor a rendszerváltás utáni években, egészen 2007-ig, de lehet, hogy mindmáig – nem tanulmányoztam tüzetesen – megszűnt az *Alföld* szerzője lenni. Sem verseire, sem esszéire, sem publicisztikáira nem voltak kíváncsiak – a sorra megjelenő kötetekről nem vettek (nem vétettek – a kritikusaikkal) tudomást –, mint ahogy annak a Görömbei Andrásnak az írásaira sem, akinek a róla szóló monográfiáját – a folyóiratnak ez az utolsó jelzése kettőjükéről – Olasz Sándor szemlézi 2003 novemberében. A „működési terep” a lap helyett az egyetem lesz, egy darabig. A Kossuth Egyetemi Kiadó 2000-ben, vagyis a költő hetvenedik születésnapja alkalmából jelenteti meg összegyűjtött verseit, *A jövő szökevénye* címmel. Ebben a dedikáció:

„Cs. Nagy Ibolyának, aki nélkül ez a könyv sohase látott volna napvilágot. Köszönöm tapintatos türelmét és minden fáradozását, hogy mégis megszületett, a régi nagyra-becsüléssel

Csoóri Sándor. 2000. V. 3.

Márkus Bélának is ajánlom barátsággal. Csoóri Sándor 2000. V. 3.”

Ezután a levelében is emlékezetünkbe idézett találkozásaink még ritkábbak voltak. Magam növeszteném, azt írván, tudtunk egymásról, helyesebb és helytállóbb mértékarányosan azt mondani, tudtam, tudtunk róla. A hírhozó barátja, munkatársa a *Hitel* szerkesztőségi értekezleteire rendszeresen „felmenő”, Pestre utazó Görömbei András volt. Ő hozta, vele küldte az újabb dedikált könyveit is. 2002-ben a *Csendes tériszonyt*, rá egy évre az *Elveszett utakat*.

Az előbbi ajánlása:

„Ibolyának és Bélának, hogy a jövő szökevényét ezután se veszítsék el a szemük elől, baráti öleléssel Csoóri Sándor. Bp., 2002. január 8.”

Az utóbbi:

„Cs. Nagy Ibolyának és Márkus Bélának együtt, de magánképrázataimat működtetve, külön is, a régi rokonszenovel, Csoóri Sándor. Bpest, 2003. XII. 15.”

A harmadik kötetet, az *Elkártyázott köpenyt* nem küldte, hanem hozta magával, s nem közvetlenül a megnyitó beszéde elmondása után, hanem a könyvhét vendégeinek rendezett díszebédet követően írta bele:

„Ibolyának és Bélának, akik már jártak ebben az erdőben, a régi szeretetemmél, Csoóri Sándor. – Debrecen, 2004. VI. 3.”

Akkor még nem tudtuk – nem tudhattuk –, hogy a korábban is és később is követett szokásától eltérően az *Alföld* eláll a megnyitó szövegének közlésétől, hogy hosszú időre eltekint a személyétől is. A megnyitó fogadtatásáról csak annyit árult el, fanyar mosollyal, hogy Tözsér Árpád – a díszvendégek egyike – megleckéztette: nem kellett volna azt mondania, amit mondott a magyarság ízével dús Debrecen dicséretét követően mintegy ellentételezésül. Vagyis hogy úgy látja, a lap nagyobbik részében olyan intellektuális stílus hatalmasodott el, amely „a Nyugatot másoló szellemi alkalmazkodás paródiája”, s nem restellt példát is hozni rá: „a képiség észlelésfüggő meghatározottságának és mediális hordozója egyértelműségének felszámolódásával a látomás fikcionalizálódása, művisége, közvetítettsége mutatkozik meg”. A díszvendég költőtárs – az ebéden szintén résztvevő Görömbei Andrásnak hamar feltűnt – azt is rosszalotta, hogy a megnyitó szembeállította egymással Csokonait és Kazinczyt (tudjuk, a *Műfajok őrségváltása?* nyomán), hangsúlyozva, az *Alföld* az újabb időkben „sokkal inkább Kazinczy elveire és örökségére épített, mint Csokonaiéra”. Kazinczy, fejtegette, arra törekedett, „tanuljunk meg írni, legyünk irodalmárok, nagy látókörűek”, Csokonai pedig, hogy „bizzuk rá magunkat a nyelvre, a költészetre, a sorsra, zordabb és nyájasabb ösztöneinkre”. Hogy Tözsér főleg azon a kijelentésén akadt fel, miszerint meg kellett érniük: „az irodalom szerepváltásának a tényét leghangosabban a sikeresnek mondható írók nagy része helyesli” – ezt csak úgy tízvalahány (itt is tízvalahány!) év múlva tudtam meg. Magától a (cseh) szlovákiai magyar irodalom doyenjétől: a naplók naplója egyikében, *A kifordított emberben* (Kalligram, 2013) elevenedik meg a történet, az eset leírásával és az elhagyhatatlan megjegyzéssel.

A *Debreceni disputa* című fejezet eleje 2004. június 3-ai keltezésű: „Este közös vacsora Aczél Gézával, Dobai Péterrel, állítólag mi vagyunk Péterrel a díszven-

dégek. Ennek megfelelően pazar libamájvacsora az Aranybikában. Utána jóízű „debreceni disputa” hajnal kettőig. Ma közös ebéd a városházán, pohárköszöntőjében Kósa Lajos, a város polgármestere az *Alföld* folyóiratot bírálta, mondván, hogy hiába Alföld a neve, nem él, nem lélegzik benne a táj, a város, a közélet, túlságosan távoli, egyetemes és elvontan irodalmi témák foglalkoztatják. Láttam, Aczél Géza és Keresztury Tibor (a lap szerkesztői) nagyon tekergetik jobbra-balra a fejüket, nem állhattam meg, hogy ne szóljak, helyettük is. Elmondtam, más véleményen vagyok, mint az általam nagyon tisztelt polgármester úr, mert az *Alföld* ma az egyik legtekintélyesebb, legmértvadász magyar irodalmi folyóirat, én például Pozsonyban is az *Alföldből* tudom, hogy milyen fontos, figyelemre méltó dolgok történnek a magyar irodalom egyetemében, főleg az irodalomtudományban, s az, hogy ez a kitűnő *Specimen Hungariae literatae* Debrecenben jelenik meg, már önmagában is nagyot emel a város és a táj kulturális ázsióján.”

Ha Csoóri Sándor vagy – elsősorban – Görömbei András vitázó kedvében van, akkor kissé tréfára véve a dolgot, megkérdezi, hosszú körmondatban: Ugyan, Árpád, miért nem a szaklapokból, a *Literaturából*, a *Helikonból*, az *Irodalomtörténetből*, az *Irodalomtörténeti Közleményekből* akarsz tájékozódni az irodalomtudomány dolgairól, vagy az olyan sok kötetes könyvsorozatokból, mint a *Narratívák* vagy *Az irodalom elméletei*. De ha az *Alföldből*, mindenképpen, akkor miért nem fogadod el, hogy feladata lehet az is: számot adni a vidék, a régió, a város művészetéről s művelődéséről. Valahogy úgy, ahogy a *Forrás*, a *Jelenkor* teszi, vagy a *Tiszatáj*, például „A Tisza-partján mit keresek?” portréival, beszélgetéseivel. Az ebéd azonban, az illem és az illendőség szerint, nem a vita alkalma. Így aztán Tózsér Árpád akár győztesnek is érezhette magát. És büszkének – amit a június 6-ai, Budapesten írott bejegyzése sejtet: „Nagy híre van, hogy Debrecenben Csoórral és a város Fideszes polgármesterével szemben úgymond ‘megvédtem’ az *Alföldet*. Szóval egész nap ‘voltam valaki’.” Érdekes lehet, nem az irodalomtudomány szempontjából, hogy kik voltak a nagy hír vivői, s kik örvendeztek, hallván, alul maradt Kósa polgármester (muszáj volt hozzátenni: Fideszes) és Csoóri (pártmegjelölés nélkül). Utóbbiról a napló, 3-án, külön is megjegyzi: „A könyvhetet itt egyébként Csoóri Sándor nyitotta meg, beszédében ő is valami olyasmit mondott, hogy az írók menekülését a közéletből nemzeti szerencsétlenségnek tartja.” És következik a kommentár, a nem várt: „– Na, ja!, ismert nóta. De hogy is mondta Esterházy Péter? Az író pedig ne népben és nemzetben, hanem alanyban és állítmányban gondolkodjon! Az *Alföld* alanyban és állítmányban gondolkodik. S a magyar nép és nemzet pedig ott van a magyar nyelv alanyában és állítmányában.”

Elképzelem, ha alkalmat talál rá, Csoóri komoly főhajtással köszöni meg a figyelmeztetést. És az útbaigazítást, hogy hol keresse a népet és a nemzetet. Biztosan kér tanácsot az alany és állítmány egyeztetése dolgában. Ám talán rászánja magát egy kunkori forgács röptetésére is, hogy a leckéztetője legalább ennek szálltáig merengjen rajta, vajon amit a régi nóta helyett ajánl, parancsolatként

szinte, az nem sanzon-e, kávéházi kuplé, amelynek a szövegét nem Esterházy szerezte, ő csupán újra hangszerelte. S a képzelt képzelet megjeleníti azt is, ahogy az ósdi felfogású költő kézbe veszi felvidéki kollégája naplóköteteit. Az egyiket (*Einstein a teremtést olvassa*) ott találja felütni, ahol a következő sorok vannak: „a befogadásesztétika iskolájának népes bölcselői hatalmas elméleti apparátusokkal magyarázzák és bizonyítják az olvasás szubjektív jellegét, s közben nem veszik észre, hogy tulajdonképpen a spanyolviaszt fedezik föl”. A másikat (*Szent Antal disznaja*) pedig a vallomásánál: „írásra engem csak az írott szó indít, az ún. valóság csak élni sarkall” – s mindkettő után (miatt) elcsodálkozik. Hát nem valami hasonlót állított ő is, az intellektuális stílussal és a szellemi alkalmazkodás paródiájával kapcsolatban? S hogy mit tegyen – magával és az olvasóival – az, akit, ne adj’ Isten, a nemzet, a nép valósága indít írásra, s nem az írott szó?

Az élcelődésre, ugratásra, tréfálkozásra mindig kész költőnek ezt a képét talán az utolsó debreceni találkozásunk hívta elő. Az akadémiai bizottság székházában ünnepeltük, igazán szép számú közönség előtt, a 75. születésnapját, amelyen a fia, ifj. Csoóri Sándor is fellépett az együttesével, s amely azért lett később, ha egyszer-kétszer találkoztunk, a mókázásunk témája, mert míg a műsor tartott, betörték – pontosabban: bemásztak – az elnök irodájába, s onnan minden mozdítható értéket elvittek. A professzor táskáját, benne pénzzel és szakdolgozatokkal – az utóbbiaktól a tolvaj sietve megszabadult, szétszórta őket a kertben. A rendezvény fővédnökének, a város alpolgármesterének, Turi Gábornak a táskáját viszont magával vitte pénzzel, iratokkal, kulcsokkal. A művelődési központ főmunkatársának, a találkozó lebonyolítójának a retiküljét is, benne a fellépti díjakkal. Csoóri értette a tréfát, ha a betörő képzelt kérését tolmácsoltuk: máskor tartson tovább a találkozó, hogy legyen ideje más szobában, irodában is szétnézni.

A legutolsó találkozója napján nem voltunk Debrecenben, pedig – úgy hallottam – örömet okoztak neki azok a gyerekek az Ibolya utcai általános iskolából, akik illusztrálták a régi és új gyermekverseit, az *Ördögfióka* (2006) című kötetét. Mondják, felszabadultabb volt a kisiskolások között, mintha költők, írók vették volna körül. Vagy politikusok. Vagy azok a kufárok, akik élete alkonyán parazitaként akaszkodtak rá, „akik nevéből akartak hasznot húzni” – ahogy Papp Endre – utódja a *Hitel* élén – írja búcsúztatójában (Meghalt Csoóri Sándor. *Hitel*, 2016/10). Nem ismertem és nem ismerem ezeket a kufárokat, ám lehet, hogy miközben Csoóri Sándorra számítottam, közülük találkoztam eggyel-kettővel az Uránia moziban, a *Hitel* megjelenésének 25. évfordulóján, ők fogadtak a bejáratnál, s ők kísérték volna a helyünkre. Csoóri, a főszerkesztő, noha ígérte, személyesen nem volt jelen az ünnepegen, egy filmfelvételen szólalt meg, üzent.

Hangfelvételek, filmek ezután is élénk idézhetik alakját; versei, esszéi, szép prózái, publicisztikái vitorlatermészetét. Személyes jelenléte azonban örökre hiányozni fog.